

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

بررسی چالش‌های پیش روی گردشگران کم توان جسمی - حرکتی با رویکرد ارتقا گردشگری در دسترس (نمونه موردی: شهر مشهد)

سید جواد غفوریان حیدری

۱- کارشناس ارشد طراحی شهری دانشگاه آزاد اسلامی مشهد

(Javadqa01@gmail.com)

چکیده

در حال حاضر گردشگری به یکی از مهم‌ترین مولفه‌های توسعه و رفاه اقتصادی بیشتر کشورها مبدل شده است. همه گردشگران افرادی کاملاً سالم نیستند، بلکه به سبب موارد مختلف ممکن است از برخی محدودیت‌ها و ناتوانایی‌هایی رنج ببرند. کم توانی بهم‌ثابه پدیده‌ای زیستی و اجتماعی، واقعیتی است که تمام جوامع، صرف‌نظر از میزان توسعه‌یافتگی، اعم از کشورهای صنعتی و غیرصنعتی با آن روبرو هستند. معلولان نیز مانند هر کس دیگری حق بازدید از مکان‌های گردشگری را دارند و حضور معلولان جسمی- حرکتی در فعالیت‌های گردشگری نیازمند وجود شرایط مناسب برای این مسئله است. بسیاری از فضاهای شهری و عمومی فاقد امکانات مناسب بوده و استفاده از آن‌ها برای معلولان دشوار است و افراد معلول با شرایط فعلی فرصت‌های کمتر و یا بسیار محدودی برای لذت بردن از فعالیت‌های گردشگری دارند؛ بنابراین این نوع از گردشگری نیازمند توجه بیشتری است. ازین رو در این پژوهش به بررسی گردشگری قابل دسترسی و چالش‌های پیش روی آن و عوامل موثر در رشد آن پرداخته شده است. منطقه مورد مطالعه در پژوهش حاضر شهر مقدس مشهد می‌باشد که هر ساله زائرین بسیاری را به خود جلب می‌کند. تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی است، جامعه آماری گردشگران شهر مشهد می‌باشند و برای جمع‌آوری اطلاعات و تکمیل مبانی نظری از مطالعات کتابخانه‌ای و برای بررسی نمونه روش مشاهده میدانی و مصاحبه نیمه ساختار یافته استفاده شده است.

کلمات کلیدی: کم توانی و معلولیت، گردشگری، گردشگری در دسترس

۱- مقدمه

یکی از سرمایه‌های هر جامعه‌ای داشتن سرمایه‌های گردشگری است. امروزه می‌توان اهمیت توسعه گردشگری را از ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، محیطی و... مورد بحث و نظر قرار داد. (رمضانایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۳). شهرها به لحاظ دارا بودن تاریخ طولانی و استقرار نمادهای باستانی، تاریخی و فرهنگی، ارزش‌های ملی هر کشوری به حساب آمده و با دارا بودن مناظر طبیعی از مکان‌های جذاب برای گردشگران محسوب می‌شوند (رستگار و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۴۵). وجود زیرساخت‌ها و تسهیلات مناسب فاکتورهایی اصلی برای موفقیت بازار گردشگری در نظر گرفته می‌شوند؛ زیرساخت‌ها و تسهیلاتی که پاسخگوی نیازهای همه افراد جامعه حتی افراد ناتوان و معلول، کودکان و سالخوردگان نیز باشد. گردشگری در

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

دسترس گردشگری برای ناتوانان جسمی و ذهنی شاخه‌ی نوینی از گردشگری است که به عنوان فرصتی برای سرمایه‌گذاری در مقاصد گردشگری و فراهم آوردن خدمات گردشگری در آن‌ها در نظر گرفته می‌شود. امروزه در جهان تکیه بر اصول بنیادین حقوق بشری و ارزش‌های انسانی و برابر سازی فرصت‌ها برای همه اقشار جامعه با شرایط ویژه و منحصر به فرد، یکی از دغدغه‌های اصلی است؛ افراد دارای معلولیت نیز مانند هر فرد دیگری از حق استفاده از صنعت گردشگری برخوردارند. زیر ساخت‌ها و روستاها و ساخت‌های بخش گردشگری باید برای همه، از جمله افراد دارای معلولیت قابل دسترس باشند. بررسی وضعیت معلولین بیانگر وجود مسائل متعدد و مترکام در این بخش از جامعه است. معلولین نه تنها به لحاظ تاریخی مورد غفلت واقع شده‌اند و در نظام برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری اجتماعی جایگاهی نداشته‌اند بلکه علیرغم شناسایی شرایط سخت‌زندگی آن‌ها، هنوز در بسیاری از کشورها از جمله ایران در اولویت برنامه‌ریزی قرار ندارند. از این رو در این پژوهش پس از تعریف مفاهیم معلولیت و ناتوانی و گردشگری به بررسی گردشگری قابل دسترس و چالش‌های موجود بر سر توسعه آن و عوامل موثر بر رشد آن پرداخته شده است. در انتها به بررسی وضعیت شهر مشهد در این خصوص پرداخته خواهد شد این شهر با وجود پتانسیل عظیم بازار سفر معلولین، صنعت گردشگری توجه زیادی به خواسته‌ها و ترجیحات معلولین برای خدمات مسافرتی و امکانات خاص که متفاوت از سلیقه گردشگران بدون معلولیت است نکرده است و نیازمند توجه طراحان و مدیران شهری در این مهم می‌باشد. در انتها نیز راهکارها و پیشنهادهای در خصوص توسعه گردشگری قابل دسترس برای افزایش حضور و مشارکت گردشگران کم توان جسمی حرکتی ارائه گردیده است.

۲- کم توانی و معلولیت

کم توانی یک اصطلاح نسبی است. (مانعی در برابر انسان برای انجام یک فعالیت به شکل طبیعی آن) تا سال ۱۹۸۰ بیشتر از آنکه از اصطلاح کم توانی استفاده گردد از واژه معلولیت استفاده می‌شد. (کمالی، ۱۳۸۲: ۹۷) عمده‌ترین دلیل به تعریف کم توانی برمی‌گشت که آن را در بی‌کفایتی و عدم استقلال فرد کم توان در انجام فعالیت‌های روزمره زندگی، اشتغال، آموزش و زندگی مستقل می‌دانستند. گاهی نیز ناتوانی و معلولیت را بر اساس محدودیت عملکردی یا محدودیت فعالیت تعریف کرده‌اند. این محدودیت‌ها به صورت کاهش ویژه فعالیت‌های روزمره به سطح فعالیت قبلی فرد تعریف می‌شود. (میرخانی، ۱۳۷۸: ۱۸) در سال ۱۹۸۰ سازمان جهانی بهداشت بر اساس مطالعات و بررسی‌های خود، ناتوانی و معلولیت را در یک فرایند مشخص تعریف نمود. در این طبقه‌بندی از سه مفهوم نقص، ناتوانی و معلولیت استفاده گردید. نقص در مفاهیم توان بخشی هر گونه فقدان یا ناهنجاری در زمینه جسمانی، روانی، عملکردی یا کالبدی انسان نامیده شد. (بابایی اهری، ۱۳۸۵: ۷۲) به دنبال آن ناتوانی، هر نوع محدودیت در انجام فعالیت‌هایی که روند طبیعی فعالیت افراد عادی تلقی می‌شود؛ در نظر گرفته شد. (میرخانی، ۱۳۷۸: ۲۲) معلولیت مرتبط است با محرومیت‌هایی که فرد به عنوان نتیجه اختلالات و ناتوانی‌ها تجربه می‌کند؛ بنابراین معلولیت منعکس‌کننده تعامل و انطباق فرد با محیطش می‌باشد. در این فرایند هر یک از موارد بیان شده در یک تعامل با سطح بالاتر به وقوع می‌پیوندند به شکلی که ناتوانی به دنبال نقص بوجود می‌آید و کلیت وجود فرد را درگیر می‌کند و اما معلولیت در ارتباط با جامعه تعریف می‌شود به شکلی که به واسطه عدم ارائه خدمات مناسب توان بخشی و اجتماعی و ... فرد قادر به استفاده از امکانات جامعه نیست. (حاجی زاده، ۱۳۹۵: ۱۵) با توجه به این که در هر کشوری تعریف معلولیت متفاوت است، در جدول زیر تعاریف متفاوت آن در کشورهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است.

جدول شماره (۱) - تعاریف معلولیت

کشور	مرجع	تعریف
استرالیا	قانون حمایتی معلولان استرالیا	معلولیت را مخدوش شدن تمامیت جسمی و روحی، ناهنجاری و اختلال در فرآیند تفکر، درک از واقعیات، ابراز احساسات و قضاوت شخصی محسوب می‌کند با لحاظ نگاه فرهنگی جامعه
کانادا	قانون حقوق بشر کانادا	ضمن بر شمردن هر گونه ناتوانی روحی و جسمی در هر دوره‌ای از عمر، عارضه‌های ناشی از اعتیاد به

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

الکل و مواد مخدر را نیز در زمره معلولیت دانسته است. که قسمت متاخر این معلولیت نسبت به سایر قوانین منحصر به فرد می باشد.		
در نیوزلند علاوه بر برشمرده برخی عارضه های روحی و جسمی، شخصی را که از ویلچر و یا سگ راهنما استفاده می نماید معلول به حساب می آورند.	قانون حمایتی معلولان نیوزلند	نیوزلند
در سوئد محدودیت های جسمی و روانی در برخورداری و کاربست ظرفیت های عملکردی شخص در هر مرحله از زندگی معلولیت قلمداد می شود.	قانون برابری فرصت ها برای معلولین	سوئد
قانون حمایت از معلولان چین، معلول را کسی می داند که دچار فقدان انجام وظایف روانی و ساختار بدنی باشد به عارضه های شنوایی، گفتاری، معلولیت های چندگانه دچار باشد.	قانون حمایت از معلولان چین	چین
قانون حمایتی هند ناتوانی های جسمی و روانی که نباید از ۴۰ درصد پایین تر باشد و به تایید پزشک صلاحیت دار رسیده باشد را اطلاق معلولیت می داند.	قانون حمایتی هند	هند
اختلال در بهره مندی از پتانسیل های فکری و قدرت یادگیری را در کنار سایر اختلال های جسمی و حرکتی مشخصه شخص معلول محسوب می کند.	قانون توان بخشی معلولین تایلند	تایلند
فرصت های معلولین، با توجه به جوامع و کشورها، معلولیت را شامل خلاصه تعدادی از محدودیت های عملکردی افراد می داند که بر فعالیت های سازمان یافته ای چون ارتباطات و آموزش و پرورش در شرایط مساوی بتواند تاثیر بگذارد.	قواعد استاندارد سازی سازمان ملل در برابری فرصت های معلولین	سازمان ملل
فرد کم توان یا فرد معلول به کسی گفته می شود که بر اثر ضایعه جسمی، ذهنی، روانی یا توام، اختلال مستمر و قابل توجهی در سلامت و کارائی عمومی وی ایجاد گردد به طوری که موجب کاهش استقلال فرد در زمینه های اجتماعی و اقتصادی شود.	قانون حمایت از معلولین جامعه	ایران

ماخذ: مرکز مطالعات حقوق بشر، ۱۳۸۲: ۳۴

در خصوص واژه کم توانی تعاریف مختلفی ارائه شده است. سازمان جهانی بهداشت در سال ۱۳۸۱ کم توانی را وجود اختلاف در رابطه بین فرد و محیط تعریف کرده است. کم توانی عبارت است از عارضه ای که بر اثر ضعف یا اختلال در سیستم حسی و حرکتی ایجاد می شود و موجب اختلال در جابجایی و برقراری ارتباط با محیط می گردد نیز تعریف شده است. کم توانی و معلولیت غالباً مترادف باهم بکار می روند، با این تفاوت که کم توانی همیشه ایجاد معلولیت نمی کند، ولی در مجاورت هر نوع معلولیت، نشانه هایی از کم توانی و ضعف به چشم می خورد. (حاجی زاده، ۱۳۹۵: ۱۶) مرکز آمار ایران در نشریه سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ معلولیت را به این صورت تعریف کرده است: افراد نابینا، کر و لال، کر (غیر لال) و نیز افرادی که دارای قطع دست یا پا یا هر دو، نقص دست راست یا چپ، نقص پای راست یا چپ یا فلج کامل هستند، معلول شناخته می شوند. (پورعوض، ۱۳۹۵: ۲۷)

به طور خلاصه می توان گفت که کم توانی عبارت است از مجموعه ای از اختلالات جسمی، یا ذهنی که مانع از ادامه زندگی فرد به طور مستقل (از نظر شخصی و اجتماعی) گردیده و وی را جهت ادامه و حیات محتاج به توانبخشی می نماید.

۲- انواع کم توانی و چالش های آن ها در ارتباط با فضاهای عمومی شهری

در ارتباط با انواع کم توانی معاونت عمرانی و فنی شهرداری تهران محدودیت ها را به چند گروه تقسیم نموده است که در جدول شماره ۲ این موارد ذکر شده است.

جدول شماره (۲) - انواع کم توانی و محدودیت های آن

انواع کم توانی	نوع محدودیت
فقدان یک دست	- محدودیت گشودن درها
	- محدودیت حفظ تعادل
	- داشتن سنگینی دست مصنوعی

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

فقدان دو دست	<ul style="list-style-type: none"> - فقدان حفظ تعادل - محدودیت گشودن درها - محدودیت عبور از جویهای بدون پل - داشتن سنگینی دست مصنوعی
فقدان یک پا	<ul style="list-style-type: none"> - محدودیت تحرک فعال - فقدان توانایی حفظ تعادل - محدودیت عبور از جوی بدون پل - استفاده از پای مصنوعی یا چوب زیر بغل یا عصا - محل عبور باید فاقد ناهمواری باشد - سنگینی پای مصنوعی
فقدان دو پا	<ul style="list-style-type: none"> - تحمل سنگینی پای مصنوعی - فقدان توانایی حرکت سریع - فقدان حس ناهمواری های کف زمین - فقدان انعطافپذیری لازم برای عبور از ناهمواری ها - دشواری عبور از جویه ای بدون پوشش - عدم توانایی بالا و پایین رفتن از پلکان - عدم توانایی استفاده از اتوبوس - استفاده از پای مصنوعی (اگر از بالای زانو باشد با دشواری بیشتری همراه است)
نابینایی	<ul style="list-style-type: none"> - فقدان توانایی آگاه شدن از موانع پیش بینی نشده - عدم توانایی تشخیص مسیر بدون برجستگی یا ویژگی ملموس - عدم توانایی استفاده از چراغهای راهنمایی فاقد علائم صوتی - در معرض خطر تصادف با وسایط نقلیه موتوری سریع السیر - برخورد با اشیاء ثابت یا شیار کف مسیر

ماخذ: حاجی زاده، ۱۳۹۵: ۱۷

۳- فلسفه برابر سازی فرصت ها برای افراد کم توان

برابر سازی فرصت ها عبارت است از فرایندی که از طریق آن سیستم عمومی جامعه، از قبیل محیط فیزیکی و فرهنگی، مسکن و حمل و نقل، خدمات اجتماعی و بهداشتی، فرصت های آموزشی و شغلی، زندگی فرهنگی و اجتماعی، تسهیلات ورزشی و تفریحی برای همه افراد قابل دسترس باشد. نه تنها لازم است که فرد کم توان خود را با محیط سازگار نماید، بلکه نظام عمومی جامعه نیز باید خود را با چنین افرادی سازگار نماید. برابر سازی فرصت ها فرایندی است که امکانات مورد استفاده عموم افراد اعم از مسکن، حمل و نقل، خدمات بهداشتی، امکانات حرفه آموزشی و اشتغال، خدمات فرهنگی، تفریحی و ورزشی به گونه ای ارائه می گردند که تمامی اقشار جامعه به سهم خود از آن بهره مند گردند؛ بنابراین برای آنکه افراد کم توان نیز در دایره شمولات این قاعده قرار گیرند، میبایستی موانع محیطی و اجتماعی فراروی آنان را مرتفع نماییم. توان بخشی مبتنی بر ایجاد فرصت های مساوی در مانیسف سازمان جهانی کم توانی در سال ۱۹۸۱ مورد تأکید قرار گرفته است. برابر سازی فرصت ها برای افراد کم توان، وامدار جامعه ای عاری از هرگونه تبعیض است. برنامه اقدام جهانی برای کم توانان (مصوبه سال ۱۹۸۲ سازمان ملل متحد) اصل برابری فرصت ها را به یک موضوع جهانی مبدل ساخت. هرچند در مسیر تحقق این اصل به ویژه در کشورهای در حال توسعه، با چالش ها و ابهامات فراوانی مواجه می شویم اما به طور کلی مقوله تساوی فرصت ها، کشورهای مختلف را به تلفیق زندگی اجتماعی افراد کم توان و سایر آحاد جامعه ترغیب می کند. یکی از ابعادی که تاثیر بسزایی در برابر سازی فرصت ها برای افراد کم توان جامعه دارد مقوله گردشگری در دسترس می باشد که در ادامه به بررسی آن پرداخته

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

می‌شود. دولت‌ها باید تضمین کنند که معلولان می‌توانند به سهولت، فعالیت‌های فرهنگی انجام دهند و به اماکن فرهنگی مانند سینماها، کتابخانه‌ها و تماشاخانه‌ها دسترسی داشته باشند و تضمین کنند که معلولان فرصت برابر برای تفریح و فعالیت‌های فیزیکی داشته باشند و در این خصوص به ساخت اماکنی برای تفریح و ورزش در هتل‌ها، سواحل، ورزشگاه‌ها، تالارهای ورزشی و غیره که قابل دسترسی برای معلولان باشد اقدام کنند. همچنین دولت‌ها باید از معلولان در برنامه‌های تفریحی و ورزشی حمایت کنند. مسئولان گردشگری، آژانسهای مسافرتی، هتل‌ها، سازمان‌های داوطلب و دیگر سازمان‌ها که فعال در عرصه تفریحی و ورزشی هستند باید خدمات خود را به همه ارائه دهند و نیازهای ویژه معلولان را در نظر گیرند و با سازمان‌های ویژه معلولان مشورت و همکاری نمایند. (اسلامی شهربابکی و فرهادی، ۱۳۹۷: ۴) حق سفر و دسترسی به فعالیت‌های گردشگری باید به عنوان یک حق اجتماعی کلیدی برای افراد دارای معلولیت و خانواده‌های آن‌ها دریافت شود. تفریح و گردشگری بخشی از حقوق شهروندی بوده و به عنوان حوزه‌هایی برای تجلی احساسات، خودشکوفایی و کمال در نظر گرفته می‌شود. مسافرت و گردشگری یک فاکتور مهم در زندگی همه مردم است؛ افراد دارای معلولیت نیز به اندازه هر فرد دیگری تمایل به سفر دارند. (نظری اورکانی، ۱۳۹۳: ۲۵)

۴- گردشگری

واژه توریسم نخستین بار در سال ۱۲۱۱ در مجله انگلیسی به نام Sporting آمده است. (محلای، ۱۳۸۰: ۱۴) در فرهنگ فارسی توریسم به معنای سیاح و جهانگرد ترجمه شده و به مفهوم کسی است که در کشورها و شهرها بگردد و سیاحت کند. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳۲۵) در زبان فارسی کلمه توریسم به معنای جهانگردی است. اهمیت گردشگری موجب شده که دانشمندان و متخصصان این دانش هر یک به نحوی به آن پرداخته و نظریه‌ها یا مدل‌های خاصی ارائه نمایند که در جای خود حایز اهمیت است. گردشگری به طور کلی به علت خصلت بین‌رشته‌ای خود قابلیت نگرش‌های متفاوت را دارا می‌باشد، که خود سبب ارائه تعاریفی بسیاری از آن گردیده است، که در این جا به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم. در چارچوب مطالعات سیستماتیک گردشگری این گونه تعریف می‌شود: گردشگری مجموع پدیده‌ها و ارتباط‌های ناشی از کنش متقابل میان گردشگران، سرمایه، دولت‌های میزبان، جوامع میزبان، دانشگاه‌های جامعه و سازمان‌های غیر دولتی در فرایند جذب، حمل و نقل، پذیرایی و کنترل این گردشگران و دیگر بازدید کنندگان می‌باشد. (رحمانی نیا و برنا، ۱۳۹۷: ۲) کلتمن مفهوم گردشگری را مسافرتی کوتاه مدت می‌داند که از نقطه‌ای شروع و در نهایت به همان جا ختم می‌شود و در طول مسافرت بر اساس یک برنامه و سفر خاص، مکان‌های متعددی دیده می‌شود و مبالغ زیادی ارز عاید کشور میزبان می‌گردد. (ساعی و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۶) بنا به تعریف سازمان جهانی گردشگری، گردشگری، فرآیندی است که با کیفیت زندگی میزبانان، تأمین تقاضای بازدیدکنندگان و به همان نسبت با حفاظت منابع محیط طبیعی و انسان ساخت در ارتباط است. (Hunter & Green, ۱۹۹۵: ۲۲)

گیلوی یکی از کارشناسان برجسته اقتصادی اروپا، جهانگردی را این چنین تعریف می‌کند: تمام افرادی که کشور خود را به قصد کشور دیگری ترک و کمتر از یک سال در خارج اقامت نموده و برای هزینه اقامت خود هیچ گونه درآمدی در کشور مورد بازدید نداشته باشند، جهانگرد شناخته می‌شوند. در تعریف دیگری آمده است: جهانگردی به سفری موقتی و کوتاه اطلاق شده که ضمن آن جهانگرد به منطقه‌ای خارج از محل سکونت و کار خود، به منظور سیر و سیاحت سفر می‌کند. (الوانی، ۱۳۷۳: ۱۸) سازمان بین‌المللی جهانگردی آخرین تعریف خود را درباره جهانگردی به این شرح بیان کرده است: جهانگرد کسی است که به کشورهایی (کشوری) که در آن اقامت دائم ندارد سفر می‌کند و هدف اصلی سفرش، انجام فعالیت‌های درآمدزا نیست و در داخل مرزهای کشوری که بدان سفر می‌کند حداقل یک شب و کمتر از یک سال اقامت نماید. (فلاح تبار، ۱۳۹۰: ۱۷۳) گردشگری فعالیتی ترکیبی و مستلزم مشارکت بخش‌های مختلف جامعه است و به همان میزان نیز اثرات گسترده‌ای در بر دارد؛ از همین رو در هر مرحله نیازمند برنامه‌ریزی و هماهنگی است. بدون برنامه‌ریزی و اجرای دقیق برنامه و بدون وضع و

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

اجرای قوانین لازم، گردشگری به نحوی غیرمنطقی و مخرب رشد می یابد و موجب نابودی هر آنچه که بر پایه آن ها شکل گرفته است، می گردد. یکی از نکاتی که باید در این بحث به آن توجه نمود این است که در برنامه ریزی ها و تدوین قوانین و مقررات، لازم است تمامی کاربران با توانایی های مختلف مورد توجه قرار گیرند. (قلندریان و حسینی، ۱۳۹۶، ۶۹۷)

۵- گردشگری در دسترس

قبل از تعریف گردشگری در دسترس لازم است دو مفهوم دسترسی و طراحی جهانی را مورد بررسی قرار دهیم: واژه دسترسی به معنای راحت، قابل دستیابی و در تصرف شخص است. هم چنین مرتبط با ویژگی هایی مثل قابلیت استفاده عملیاتی و تطبیق پذیر است. به طور کلی مفهوم قابلیت دسترسی به معنای مقیاسی است که به فرد داده می شود که بتواند به آسانی و طور مستقل به ساختمان ها و مکان های دیگر از جمله مناطق باز، بدون نیاز به کمک های ویژه دسترسی داشته باشد. محیط، محصولات، خدمات یا اطلاعات باید به گونه ای کیفیت داشته باشد که قابل دسترسی یا قابل استفاده توسط هر شخص بدون در نظر گرفتن توانایی اش باشد. (Papamichail, ۲۰۱۲: ۷۸)

طراحی جهانی (فراگیر) به معنای طراحی محصولات، محیط، برنامه ها و خدمات به گونه ای است که برای همه مردم بدون نیاز به تطابق سازی یا خصوصی سازی طراحی قابل استفاده باشد. طراحی فراگیر در موارد ضروری نباید مانع دستگاه های کمک کننده به افراد ناتوان باشد. طراحی فراگیر یک تغییر به سوی طراحی کاربر محور با پیروی از یک رویکرد جامع و کمک به تطبیق یا نیازهای افراد معلول (صرف نظر از هر تغییری که آن ها ممکن است در طول زندگی خود تجربه کنند) را ترویج می دهد. متعاقباً طراحی جهانی مفهومی است فراتر از مسائل دسترسی محض ساختمان ها برای افراد ناتوان و باید یک بخش لاینفک از سیاست و برنامه ریزی در تمام جنبه های جامعه گردد. مرکز طراحی جهانی هفت اصل مختلف را پیشنهاد می دهند که عبارتند از:

- استفاده عادلانه
- انعطاف پذیری در استفاده
- استفاده ساده و قابل درک
- اطلاعات محسوس
- قدرت تحمل برای خطا
- تلاش فیزیکی کم

- اندازه و فضای مناسب برای هر روش و استفاده ای.

این الزامات طراحی جهانی راهنمای موثری برای یکپارچگی بهتر نیازهای کاربران فراهم می کند. بنابراین در بسیاری از کشورهای توسعه یافته، مفهوم طراحی جهانی به طور عمده ای برای پی ریزی کدهای ساختمانی برای تسهیلات عمومی و خصوصی و هم چنین استانداردهای دسترسی کلیدی برای صنعت گردشگری و مهمان نوازی به کار بسته می شود. (Loi & Kong, ۲۰۱۷: ۷)

داری و دیکسون با اتخاذ یک رویکرد جامع به معلولیت، گردشگری قابل دسترس را چنین تعریف کرده اند: گردشگری قابل دسترس، افراد نیازمند دسترسی (شامل ابعاد حرکتی، بینایی، شنوایی و ادراکی) را قادر می سازد که به طور مستقل و با حفظ برابری و شان از محصولات، خدمات و محیط های گردشگری که به صورت فراگیر طراحی شده اند استفاده نمایند. این تعریف شامل همه افراد است من جمله افرادی که با کودکان خود در کالسکه سفر می کنند، افراد معلول و سالمند. (آهنگران و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۳) گردشگری قابل دسترس شکلی از گردشگری است که شامل فرایندهای مشترک بین ذی نفعانی است که افراد نیازمند دسترسی را شامل تحرک، بینایی، شنوایی و ابعاد ادراکی دسترسی، از طریق ارائه طراحی جهانی محصولات

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

گردشگری، خدمات و محیط برای انجام مستقلانه و با حفظ عدالت و شان و منزلت توانمند می سازد. (Buhalis & Darcy, ۲۰۱۱: ۱۰)

برای آن که مفهوم گردشگری در دسترس فهمیده شود مشارکت و همکاری موضوعات زیر نیاز است:

- افزایش آگاهی متخصصان گردشگری به واسطه آموزش دادن در همه سطوح مدیریت و سازمان گردشگری، برگزاری کارگاه و برنامه های آموزشی به ویژه طراحی حذف موانعی که مانع توسعه گردشگری در دسترس می شود. متقاعد کردن شرکت های خصوصی که مزایایی در سرمایه گذاری برای گردشگری در دسترس وجود دارد. واضح است که در این حالت کیفیت بهبود یافته و رقابت شرکت ها افزایش می یابد.

- تضمین حقوق عمومی مشارکت در گردشگری، با وجود عدم اطمینان اقتصاد جهانی از طریق همکاری های بین المللی.

- پیوستن به اصول طراحی جهانی در ایجاد زیرساخت ها، محصولات و خدمات جدید و نوسازی در آن محل.

- توسعه و کاربرد تکنولوژی هوشمند به منظور ارائه اطلاعات عینی در همه خدمات (صرف نظر از میزان دسترسی)، ارزیابی فردی دسترسی توسط مسافران. (Özogul & Baran, ۲۰۱۶: ۸۴)

۶- چالش های توسعه گردشگری برای افراد دارای معلولیت و عوامل موثر بر توسعه آن

نویسندگان مختلفی در تلاش هستند تا موانع و محدودیت های فرصت های گردشگری را دسته بندی کنند. عدم امنیت، ترس، هزینه های بالای سفر، کمبود وقت، محدودیت های جسمانی و محدودیت های خانوادگی همگی از عوامل بازدارنده صنعت گردشگری محسوب می شوند. (کامیابی، ۱۳۹۳: ۵۶) گردشگران معلول با بسیاری از محدودیت ها مواجه هستند. اگر این محدودیت ها از منظر محدودیت های اوقات فراغت نگاه شود، آن ها باید از نظر درون فردی، میان فردی (از جمله عدم اعتماد به نفس، کمبود اطلاعات درباره فرصت هایی برای فراغت، عدم وجود همراه در اوقات فراغت و با مهارت های تعامل اجتماعی) و موانع ساختاری (از جمله موانع مشارکت و تریجیحات معماری و امور مالی) بررسی شوند. مطالعات نشان می دهد که عوامل محیطی تنها موانع پیش روی معلولین نیست. (Sen, L., & Mayfield, ۲۰۰۴: ۲۲۷)

محیط گردشگری برای افراد معلول دارای سه نوع مانع ذاتی (فیزیکی)؛ تعاملی و محیطی (جامعه شناختی) است. این محدودیت ها به عنوان درون فردی، بین فردی و ساختاری نیز شناخته می شوند. و در طول زمان در حال تغییر و نوسان هستند. تمامی این محدودیت ها به طور بالقوه اثرات مضر و زیان آوری بر روی تعامل اجتماعی افراد معلول با دیگر عناصر محیط از جمله مشارکت آن ها در فعالیتهای تفریحی مانند گردشگری دارند. محدودیت های درون فردی به حالت های روانی غیرقابل ثبات افراد مانند افسردگی و اضطراب اشاره دارد که بر مشارکت و اولویت های افراد تأثیر می گذارد. محدودیت های بین فردی در غیاب یا عدم دسترسی معلولین به دیگران روی می دهد و مانع مشارکت اجتماعی آن ها می شود. این نوع از محدودیت به طور خاص برای گردشگرانی روی می دهد که نیاز بیشتری به کمک سایرین در زندگی روزمره خود دارند. محدودیت سوم ساختاری است و شامل عناصری است که بین اولویت فرد معلول و فعالیت اجتماعی او مداخله می کند مانند زمان، حمل و نقل، اطلاعات و قیمت. (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸۷)

بنابراین، هنگام بررسی پاسخ صنعتی مانند گردشگری به نیازهای معلولین، می بایست تمامی معلولیت ها و همه افرادی که خود را معلول می دانند محسوب شوند. این در حالیست که ممکن است پاسخ به تنها نوع خاصی از ناتوانی (به عنوان مثال، تعیین حداقل عرض قابل قبول راهروها برای صندلی چرخدار) و عدم توجه به سایر نیازها (به عنوان مثال معلولیت های رشد) موجب ایجاد موانع بعدی می شوند. این موانع ایجاد شده معلولان را از کسب هرگونه لذت و مشارکت در جامعه محروم می سازد. در حالی که افراد معلول دارای نیازهای متفاوتی هستند، تعهد به برابری و عدالت اجتماعی ضرورت برداشتن موانع و محدودیت های پیش روی این افراد در جامعه را برجسته تر می سازد. این نیاز به ایجاد برابری فرصت ها در حوزه گردشگری را می توان با اتخاذ رویکرد جامع تری برای بررسی نیازهای افراد معلول تقویت کرد به نحوی که همه نیازهای معلولین را

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

دربگیرد. لذا با توجه به اهمیت اقتصادی، اجتماعی، حقوق بشری و روانشناختی توجه به معلولین در صنعت گردشگری و فراهم آوردن امکانات و خدمات خاص مورد نیاز، دسترسی آنان در جهت مشارکت کامل و برابر در جامعه و بهره مندی مؤثر از تمامی حقوق انسانی و آزادی های انسانی ضروری می باشد. با توجه به اینکه توسعه گردشگری معلولین تحت تأثیر عوامل متعددی است، به جنبه های متعددی از آن باید توجه شود که به سهولت مشخص نمی شوند در زیر برخی از عوامل مؤثر در توسعه گردشگری معلولین بیان شده است:

- سیستم حمل و نقل مناسب و طراحی شده ویژه معلولین مانند اتوبوس های با تجهیزات بالا مثل آسانسور، صندلی چرخدار، راهرو گسترده و وسیع، تنظیمات صندلی انعطاف پذیر، زنگ اضطراری و غیره.
- آموزش و آگاهی مردم و دست اندرکاران صنعت گردشگری نسبت به مسائل مربوط به معلولیت و گردشگری معلولین
- امکانات دسترسی در محل اقامت از جمله: میزهای ویژه پذیرش با ارتفاع کوتاه برای افرادی که از ویلچر استفاده میکنند؛ ارائه طیف متفاوتی از اتاق ها همچون اتاق های یکتخته، دو تخته، سوئیت ها و ... با امکانات مناسب معلولان هم چون تنظیمات انعطاف پذیر تخت، کف حمام بدون لغزش، مجهز بودن اتاق به سیستم های هشدار مناسب برای مهمانان ناشنوا و....؛ فضای پارکینگ اختصاصی مخصوص ناتوانان جسمی و معلولین.
- قیمت پایین محصولات گردشگری و تخفیفات ویژه مانند تخفیف برای همراه معلول.
- امنیت: نبود جنگ های داخلی و خارجی، ثبات سیاسی، احساس آرامش و امنیت روانی.
- تبلیغات و بازاریابی و اطلاع رسانی.
- سرویس بهداشتی استاندارد ویژه معلولین در مکان های عمومی.
- جشنوارهها و رویدادهای خاص.
- عوامل جغرافیایی و آب و هوا
- تأسیس آژانس ها و نهادهای تخصصی در زمینه گردشگری معلولان
- جاذبه های تاریخی و فرهنگی و هنری.
- نقش دولت در ترویج گردشگری معلولین.
- رستوران ها با امکانات دسترسی و مناسب برای معلولان مانند: تهیه نسخه های لازم از انواع منوها و یا اطلاعات گوناگون به خط بریل، گزینه های اضافی در منوها برای افراد مبتلا به بیماری های خاص، وجود میزها و پیشخوان های در دسترس. (همان)

۷- گردشگری در مشهد

به یمن وجود پربرکت مرقد مطهر حضرت علی ابن موسی الرضا (ع) در مشهد مقدس، هر سال میلیون ها نفر از زائرین و مشتاقان حضرتش از اقصی نقاط کشور و جهان برای زیارت و پابوسی به این کلان شهر مشرف می شوند. طبق آمارهای منتشره سالیانه حدود ۲۵ تا ۳۰ میلیون از این رهگذر به زیارت امام هشتم شیعیان جهان نایل می شوند و در این میان حضور گردشگران مذهبی خارجی که در سال گذشته رقمی بالغ بر دو میلیون و هشتصد هزار نفر را شامل گردیده اند و بیش از نیمی از گردشگران ورودی به کشور به شمار می روند، از درجه اهمیت بالایی برای این شهر مذهبی برخوردار است. در میان این خیل عظیم زائرین و گردشگران مذهبی گروه های بسیاری از معلولان و سالمندان اعم از داخلی و خارجی، هر سال به شهر مشهد وارد می شوند که متأسفانه با مشکلات عدیده ای به لحاظ ساختاری و عدم پیش بینی و ایجاد زیرساخت های مورد نیاز گردشگران معلول و سالمند مواجه اند، هر چند آمار دقیقی از تعداد گردشگران معلول و سالمند ورودی در سال به شهر مشهد در دست نیست. معذالک براساس برخی بررسی های میدانی و نمونه گیری های آماری بطور متوسط حدود ۱۰٪ گردشگران ورودی به مشهد مقدس را گردشگران معلول و سالمند با محدودیت های حرکتی متفاوت و نیازهای خاص تشکیل می دهند. (طهماسبی، ۱۳۹۶:

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

۴۶۹) برای بررسی وضعیت خدماتی شهر مشهد از نظر تامین آسایش و راحتی گردشگران معلول نگارنده اقدام به انجام مشاهدات میدانی و مصاحبه نیمه ساختار یافته با گردشگران کرده است و نتیجه در سه دسته بندی به شرح زیر آورده شده است:

- هتل ها و مراکز اقامتی: علی رغم اینکه مشهد به تنهایی بیش از نیمی از هتل ها و اقامت گاه های کشور را در خود جای داده ولی متأسفانه کمتر امکاناتی در این محل های اقامتی برای این قبیل گردشگران پیش بینی شده است، به جز چند هتل معدود، مابقی هتل ها و هتل آپارتمان های شهر مشهد امکانات استقرار، پذیرایی و اسکان معلولان را پیش بینی نکرده اند و دستگاه های نظارتی نیز در این خصوص برخورد لازم را به عمل نیاورده اند. برداشت عمومی نزد صاحبان واحدهای اقامتی این است که با ایجاد رمپ در ورودی برخی از هتل ها و یانصب آسانسور، نیازهای اقامتی معلولان مرتفع شده است. در حالی که این گونه تسهیلات کمترین و ابتدایی ترین مواردی است که در کشورهای مرفعی در رابطه با گردشگران معلول و سالمند در مراکز اقامتی بکار گرفته شده است.

- وسایط حمل و نقل عمومی شهری: یکی دیگر از مشکلات گردشگران معلول و سالمند در شهر مقدس مشهد، نبود امکانات حمل و نقل مناسب سازی شده برای این قبیل افراد است. علی رغم اینکه بسیاری از هتل ها و مراکز اقامتی از اتوبوس، مینی بوس، خودرو ون و سواری های بسیار و در مواقعی لوکس و مدرن در جابجایی گردشگران و زائرین بهره می برند ولی متأسفانه هیچ کدام از این خودروها قابلیت سرویس دهی به معلولین و افراد دارای صندلی چرخدار را ندارند. شبکه حمل و نقل عمومی شهر نیز در این زمینه بسیار عقب مانده است. با وجود اینکه شهر مشهد حتی از شهرهایی مانند تهران و اصفهان و شیراز هم بیشترین نیاز به ایجاد سامانه حمل و نقل معلولین دارد، ولی متأسفانه مسئولین خدمات شهری و عمدتاً شهرداری مشهد که در این زمینه وظیفه قانونی خدمت رسانی به شهروندان و زائرین و گردشگران معلول و سالمند را به عهده دارند از این رسالت خطیر خویش غافل شده اند.

- تجهیزات و امکانات شهری: شهر مقدس مشهد علی رغم تلاش هایی که شهرداری مشهد در سال های اخیر به عمل آورده است از نظر سرانه فضاهای قابل دسترسی شهری معلولان از معیارهای پایینی در مقایسه با شهرهای هم طراز خود در کشورهای دیگر برخوردار است، بسیاری از پیاده رو های شهر برای استفاده کاربران دارای صندلی چرخدار مناسب سازی نشده است، پل ها و گذرگاه های عابر پیاده فاقد ایمنی و استانداردهای مورد نیاز این قبیل افراد است، دسترسی به بسیاری از ساختمان های عمومی شهر اعم از اداری، تجاری، فرهنگی، بانک ها و حتی اماکن مذهبی و مساجد، رستوران و واحد های پذیرایی شهر برای معلولان و راکبان صندلی چرخدار میسر نیست، از سرویس های بهداشتی استاندارد معلولین در سطح شهر خبری نیست. از دستگاه های خودپرداز، تلفن عمومی، سیستم های کنترل چراغ راهنمایی برای معلولان و نابینایان اثری مشاهده نمی شود. مبلمان شهری و کف پوش شهری در بسیاری موارد نیازهای این قبیل افراد را نمی تواند پوشش دهد؛ دسترسی به بسیاری از پارک ها، اماکن ورزشی، سینماها و سایر محیط های فرهنگی مانند موزه ها، نمایشگاه ها و ... امکان پذیر نیست. با توجه به موارد بالا مشاهده می شود در شهر مشهد با توجه به پتانسیل بالای گردشگری متأسفانه تمهیدات مناسب برای حضور گردشگران دارای ناتوانی جسمی و حرکتی در سطح شهر اندیشیده نشده است و نیازمند طراحی و برنامه ریزی همه جانبه در این زمینه می باشد.

۸- نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات

بر اساس اصل هفتم و هشتم منشور جهانی اخلاقیات برای گردشگران، همه انسان ها حق گردشگری دارند و گردشگران و بازدید کنندگان باید بتوانند در ممالک خود یا سایر کشورها، بدون محدودیت یا تبعیض، از اماکن و جاذبه های فرهنگی دیدن کنند گردشگری قابل دسترس مفهومی است که به این موضوع می پردازد. گردشگری قابل دسترس نوعی از گردشگری است که افراد با نیازهای دسترسی و کم توان، از جمله حرکتی، بینایی، شنوایی و شناختی را مد نظر قرار می دهد تا آن ها بتوانند

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

به طور مستقل و با رعایت کرامت و عزت نفس خود از کالاها، خدمات و محیطه ای مرتبط با گردشگری طراحی شده به شکل فراگیر و جهانی استفاده کنند. در ادامه پیشنهاداتی برای مشارکت معلولان جسمی - حرکتی در فعالیت های گردشگری و گردشگری قابل دسترس به ویژه در شهر مشهد ارائه خواهیم نمود:

- افزایش قابلیت دسترسی سیستم حمل و نقل عمومی از طریق تدوین سیاست ها، اختصاص بودجه و الگوبرداری از کشورهای موفق در این زمینه.

- اجرای استانداردهای بین المللی و ملی در زمینه قابلیت دسترسی و مناسب سازی هتل ها و مراکز اقامتی و نظارت بازرسی مداوم.

- آشنا نمودن دست اندرکاران سفر و گردشگری با نیازهای معلولان از طریق آموزش، انتشار نشریات و اطلاعات مرتبط با گردشگری معلولان به فعالان حوزه گردشگری از قبیل آژانس های مسافرتی، تورگردان ها، هتل ها، مراکز اقامتی و غیره.

- در نظر گرفتن وسایل نقلیه طراحی شده برای استفاده مسافران دارای معلولیت در هتل ها و مراکز اقامتی.

- آموزش و اطلاع رسانی عمومی و اختصاصی به مسئولان، کارشناسان و متخصصان در جهت مناسب سازی محیط شهری برای افراد معلول.

- حذف موانع حرکتی در فضاهای شهری و طراحی فضا متناسب با نیاز و توانمندی اقشار کم توان. (استفاده از علائم هشدار برای افراد نابینا، استفاده از رمپ، طراحی سرویس های بهداشتی مناسب و ...)

- طراحی مکانیسم های برای معرفی و ترویج استانداردهای دسترسی، معرفی تاسیسات و امکانات ویژه صنعت گردشگری، تقویت زیرساخت های لازم در تاسیسات عمومی، اصلاح روش انتشار اطلاعات درباره خدمات، تاسیسات و جاذبه های گردشگری.

- معرفی فرصت های مناسب سفر افراد معلول از طریق سامانه های الکترونیک.

- برنامه ریزی در سطح ملی برای کاهش یا رفع محدودیت های مالی معلولان جسمی - حرکتی برای سفر و گردشگری و تلاش جهت ریشه یابی مشکلات آن ها.

مراجع

۱. آهنگران، جعفر؛ موسوی بازرگان، سید جلال؛ نظری اورکانی، سولماز، تدوین الگوی گردشگری قابل دسترس، فصلنامه علمی تخصصی گروه مدیریت گردشگری دانشکده مدیریت دانشگاه علم و فرهنگ، شماره ۲، ۱۳۹۲.
۲. اسلامی شهربابکی، میترا؛ فرهادی، سیران، حقوق شهروندی افراد دارای معلولیت و گردشگری در دسترس در هزاره سوم، سومین کنفرانس بین المللی عمران، معماری و طراحی شهری، تهران، ۱۳۹۷.
۳. اسعدی، میرمحمد؛ باصولی، مهدی؛ برومندزاد، یاسمین؛ آقباقری، فهیمه، طراحی مدلی برای توسعه گردشگری معلولین در شهر یزد، دو فصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری، سال هفتم شماره ۱۴، ۱۳۹۸.
۴. الوانی، مهدی، اصول و مبانی جهانگردی، معاونت اقتصادی و برنامه ریزی بنیاد مستضعفان و جانبازان، ۱۳۷۳.
۵. بابای اهری، مهدی، دقت در طراحی، راهنمای مناسب سازی بناها و فضاهای شهری برای معلولین، سازمان ملل متحد، ترجمه سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، ۱۳۸۵.
۶. پور عوض، آذرمیدخت، بازطراحی خیابان شهری دوستدار معلول، نمونه موردی، خیابان کریم خان زند شیراز، پایان نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه شیراز، ۱۳۹۵.
۷. حاجی زاده، میثم، متناسب سازی فضاهای شهری برای حضور پذیری معلولان در تهران، نمونه موردی بلوار میرداماد، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۵.
۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، جلد ۱۹، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست

۹. رحمانی نیا، مهسا؛ برنا، رضا، استاندارسازی و توسعه زیرساخت های گردشگری معلولان و سالمندان، مطالعه موردی منطقه ۱۲ شهر تهران، سومین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در عمران، معماری، مدیریت شهری و محیط زیست، کرج، ۱۳۹۷.
۱۰. رستگار، موسی؛ غلامی، محمد؛ زمانی، مینا و مقدم، معصومه. تحلیل عوامل موثر بر گسترش گردشگری پایدار شهری با استفاده از مدل SWOT نمونه موردی زنجان، اولین همایش بین المللی مدیریت گردشگری و توسعه پایدار، تهران، ۱۳۹۰.
۱۱. رمضانیا، ناهید؛ آزادخانی، پاکزاد و اعلائی، سرور. ارزیابی و تحلیل گردشگری شهری در توسعه کارآفرینی زنان. مطالعات عمران شهری. دوره دوم. شماره ۴، ۱۳۹۷.
۱۲. فلاح تبار، نصراله؛ مدیری، مهدی، گردشگری به ویژه گردشگری دینی و زیارتی مهم ترین قطب توسعه پایدار (مطالعه موردی شهر کاشان)، فصلنامه علمی - پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال چهارم شماره اول، ۱۳۹۰.
۱۳. کمالی، محمد، حقوق بشر و ناتوانی، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال سوم شماره ۱۳، ۱۳۸۲.
۱۴. ساعی، علی؛ نائیچی، مختار؛ رضایی، محمد، ارتباط بین تبلیغات و جذب گردشگر فرهنگی در ایران (مطالعه موردی گردشگران خارجی فرهنگی اصفهان)، دانشنامه علوم اجتماعی، شماره ۴، ۱۳۸۹.
۱۵. محلاتی، صلاح الدین، درآمدی بر جهانگردی، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰.
۱۶. مرکز مطالعات، حقوق بشر، گزیده ای از مهم ترین اسناد بین المللی حقوق بشر، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
۱۷. میرخانی، مجید، مبانی توان بخشی، دانشکده علوم بهزیستی و توان بخشی، تهران، ۱۳۷۸.
۱۸. نظری اورکانی، سولماز، تدوین الگوی گردشگری قابل دسترس، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علم و فرهنگ، دانشکده علوم گردشگری، ۱۳۹۳.
۱۹. Buhalis, D., & Darcy, S. (۲۰۱۱). Accessible Tourism (Concepts and Issues). Bristol: Channel View Publications.
۲۰. Hunter, C., & Green, H. (۱۹۹۵). Tourism and the Environment: A Sustainable relationship?. London and New York.
۲۱. Loi, K. I., & Kong, W. H. (۲۰۱۶). Tourism for all: challenges and issues faced by people with vision impairment. Tourism Planning & Development, ۱-۱۷.
۲۲. Özogul, G., & Baran, G. G. (۲۰۱۶). Accessible tourism: the golden key in the future for the specialized travel agencies. Journal of Tourism Futures, ۲(۱), ۷۹-۸۷.
۲۳. Papamichail, K. (۲۰۱۲). ۱۷ Accessible Hotels: Design Essentials. Best Practice in Accessible Tourism: Inclusion, Disability, Ageing Population and Tourism, ۵۳, ۲۴۱.
۲۴. Sen, L., & Mayfield, S. (۲۰۰۴). Accessible tourism transportation to and accessibility of historic buildings and other recreational areas in the city of Galveston, Texas. Public Works Management & Policy, ۸(۴), ۲۲۳-۲۳۴.